

De rol van voorlichting en voorlichtingskunde in de samenleving

Vandaag wil ik enkele beschouwingen wijden aan de rol van voorlichting en voorlichtingskunde in onze samenleving. Ik zal u daarbij schetsen hoe ik als voorlichtingskundige en als persoon aankijk tegen problemen die voorlichting en voorlichtingskunde zouden kunnen helpen oplossen. Een dergelijke beschouwing past m.i. beter bij deze gelegenheid dan een poging om empirisch onderzoek op ons gebied samen te vatten.

Voorlichting zien wij als bewust gegeven hulp bij menings- of besluitvorming door middel van communicatie.¹⁾ Om deze hulp te kunnen geven moet de voorlichter beschikken over een goede inhoudelijke kennis (op het gebied van b.v. de plantenziektenkunde of de voedingsleer). Het geven van een onjuist advies is immers de meest effectieve methode om het vertrouwen van zijn cliënten en daarmee zijn invloed als voorlichter te verliezen. De voorlichter zal echter ook beslissingen moeten nemen over zijn voorlichtingsmethodiek, de programmering en de organisatie van de voorlichting. Bij deze laatste beslissingen tracht de voorlichtingskundige hem te helpen. De voorlichtingskunde is dus een wetenschap, die zich richt op een bepaald probleemgebied. Daarbij maakt zij gebruik van allerlei andere disciplines, die een bijdrage lijken te kunnen leveren tot de oplossing van problemen op dit gebied. Wat dat betreft is zij dus vergelijkbaar met de landbouwkunde.

De voorlichtingskunde streeft hiermee eigenlijk naar een samenleving, waarin besluiten worden genomen op basis van een zo goed mogelijk inzicht in de te verwachten gevolgen hiervan. (Er wordt de laatste tijd veel onderzoek gedaan naar het proces van benutting van wetenschappelijke kennis, dat hiervoor van veel betekenis is.²⁾) Een voorlichtingskundige is per definitie allergisch voor situaties, waarin beslissingen worden genomen op basis van onjuiste inzichten of op minder volledige inzichten dan in de gegeven situatie mogelijk zou zijn. De bijdragen, die de voorlichtingskunde kan leveren aan de verbetering van deze situaties is uiteraard afhankelijk van de ontwikkeling van de basiswetenschappen, waar de voorlichtingskunde op steunt. De voorlichtingskundige moet dus

trachten deze ontwikkelingen in hoofdlijnen te volgen. Daarnaast zal hij echter ook oog moeten hebben voor maatschappelijke ontwikkelingen, waardoor voorlichters voor nieuwe problemen komen te staan. Onderzoek om oplossingen te vinden voor deze problemen vergt tijd. Dit onderzoek zou zich dus eigenlijk moeten richten op de problemen, die we in de toekomst kunnen verwachten en niet op de problemen uit het verleden.

Tal van onderzoeken hebben de laatste tijd laten zien dat investeringen in landbouwkundig onderzoek een zeer hoog rendement kunnen opleveren. Rendementen boven de 30% zijn geen uitzondering.³⁾ Dit is echter alleen het geval, als de onderzoeksresultaten ook in de praktijk worden toegepast. Daardoor blijkt dat ook het rendement van investeringen in voorlichting hoog kan zijn. Door deze combinatie van onderzoek en voorlichting speelt wetenschappelijke kennis een zeer belangrijke rol in de landbouwkundige ontwikkeling, die noodzakelijk is om de bevolking te kunnen blijven voeden in landen waar deze snel groeit.

Fluoridering

Dat het niet zo eenvoudig is om te bereiken dat beslissingen worden genomen op basis van een zo goed mogelijk inzicht in de te verwachten gevolgen, heb ik wel geleerd van de ervaringen met de fluoridering van het drinkwater.⁴⁾ Daar werd heel duidelijk niet aan deze eis voldaan. Men wilde hier dan ook voorlichting over gaan geven, zag dat in de landbouw veel ervaring was opgedaan met voorlichting en vroeg mij daarom advies. (later heeft men ook op allerlei andere terreinen dergelijke adviezen gevraagd).

Goed onderzoek had aangetoond dat mensen veel minder cariës krijgen als zij gefluorideerd drinkwater drinken. In tal van onderzoeken was geen enkele aanwijzing gevonden dat dit nadelige effecten op de gezondheid kon hebben. Uiteraard is het nooit geheel uitgesloten dat dergelijke effecten in de toekomst ook niet gevonden zullen worden. Toch waren er om verschillende redenen grote weerstanden tegen deze fluoridering. Eén van deze redenen was de angst voor de gezondheid. Opmer-

kelijk is dat men daarbij alleen dacht aan de mogelijke gevolgen van fluoridering. De kans, dat ook niet-fluorideren van het drinkwater nadelen voor de gezondheid zou kunnen hebben, bleef bij zeer velen volledig buiten de gezichtskring. Toch krijgen de mensen dan meer vullingen en kunstgebitten. De bewijzen dat daarvoor nooit ongezond materiaal gebruikt zal gaan worden, zijn zeer veel zwakker dan het bewijs dat fluoridering van het drinkwater niet nadelig is. Als men fluoride gaat gebruiken in de vorm van tabletten of van tandpasta, is de kans dat sommigen te veel gaan gebruiken ook groter dan bij toevoeging aan het drinkwater. We zien hier, zoals vaak gebeurt, dat bij beslissingen alleen wordt gedacht aan mogelijke gevolgen van veranderen en niet aan gevolgen van niet-veranderen. Men realiseert zich niet dat de beslissing niet te veranderen ook een beslissing is.

Ons parlement heeft besloten het drinkwater niet te fluorideren. Vanaf het begin van deze eeuw tot omstreeks 1960 was de cariës in Nederland zeer sterk toegenomen. Na 1960 is deze cariës bij kindergebitten echter drastisch verminderd.^{4a)} Niemand weet waarom. Er is wel verondersteld dat dit komt door de discussies over fluoridering van het drinkwater. Daardoor zou de verantwoordelijkheid van Nederlanders voor hun eigen gebitsgezondheid zijn toegenomen, zodat kinderen minder snoepen, hun tanden vaker poetsen e.d. Deze gedragsveranderingen zijn echter niet nauwkeurig gemeten. Bovendien kunnen ook nog allerlei andere veranderingen een rol spelen. Deze vermindering van de cariës zonder fluoridering van het drinkwater was in 1960 niet door deskundigen voorspeld. Dit illustreert dat deze deskundigen niet altijd zo deskundig zijn dan we eerst wel dachten.

Als men ons adviezen vraagt over fluoridering en ook over allerlei andere vraagstukken, verwacht men vaak van de voorlichtingskundige dat hij op grond van zijn algemene theoretische inzichten een oplossing voor het probleem kan geven. Voor de inhoudelijke kant van het probleem vindt men het normaal dat eerst uitvoerig onderzoek gedaan moet worden. Zo heb ik over voorlichting over fluoridering eens een lezing gehouden op een bijeenkomst, waar Backer Dirks de inhoudelijke kant belichtte. Ik moest daarbij beginnen met te zeggen dat ik hier evenveel da-

gen aan had gewerkt als Backer Dirks jaren. In zo'n situatie kunnen wij gewoonlijk niet verder komen dan een verheldering van het probleem, maar om een goede oplossing te vinden voor het voorlichtingsprobleem zou men ons ook de gelegenheid moeten bieden empirisch onderzoek te doen.

Deskundigheid

Op allerlei gebieden zien we een verminderd vertrouwen in deskundigen. Deskundigen analyseren een probleem vaak vanuit één discipline en hebben daardoor geen oog voor gevolgen op het gebied van andere disciplines. Zij bestuderen bijvoorbeeld mogelijkheden om het inkomen te verhogen, maar niet tegelijkertijd de gevolgen, die dat heeft voor het milieu. Daarnaast hebben we wel geleerd dat ook praktijkervaring van veel belang blijft om goede beslissingen te kunnen nemen. Een voorlichter kan dus niet goed bij beslissingen helpen door kennis over te dragen van een deskundige naar een gebruiker volgens een lineair communicatiemodel. Meestal zal hij moeten werken volgens een convergentiemodel, om zo tot een integratie te kunnen komen van de kennis van verschillende deskundigen en van de gebruiker.⁵⁾

Helaas is de laatste jaren in Nederland bij sommige groepen een anti-wetenschappelijke houding gegroeid. Ook een deel van de studenten van het wetenschappelijk onderwijs ziet alleen maar nadelen in de toepassing van resultaten van wetenschappelijk onderzoek. Deze opvatting kan ik niet delen. Als mensen meer invloed willen krijgen op hun eigen lot, moeten zij een goed inzicht hebben in de alternatieven waaruit zij kunnen kiezen en in de gevolgen die zij daarvan kunnen verwachten. Wetenschappelijk onderzoek is een onmisbaar hulpmiddel om dit inzicht te verwerven, maar uiteraard niet de enige bron van onze kennis. We moeten wel leren goed te zien wat de beperkingen zijn van dit onderzoek. Ook moeten we beslissen welke mogelijkheden die de wetenschap ons biedt, we wel willen benutten en welke niet. Een dergelijke keuze is aanzienlijk moeilijker dan alle mogelijkheden benutten of alle mogelijkheden afwijzen. Het is de uitdaging waar we in deze tijd voor staan door de snel toenemende mogelijkheden, die de wetenschap ons biedt.

Capaciteiten om beslissingen te nemen

Hofstee en zijn medewerkers hebben er al jaren geleden op gewezen dat het niet alleen de taak van de voorlichter is om de boeren te adviseren een bepaalde beslissing te nemen.⁶⁾ Belangrijker is hen te leren open te staan voor nieuwe informatie en mede op basis hiervan weloverwogen beslissingen te nemen. De laatste tijd krijgt deze gedachte in Nederland weer veel aandacht, omdat we zien dat het inkomen van een boer zeer sterk afhankelijk is van zijn ondernemerschap. De overtuiging groeit dat investeringen in de ontwikkeling van het ondernemerschap van de boer een hoger rendement op kunnen leveren dan besteding van een zelfde bedrag in prijs- of subsidiebeleid. Wel is het daarvoor noodzakelijk dat voorlichting en volwassenonderwijs gericht op ontwikkeling van ondernemerschap op een effectieve wijze wordt gegeven. Het lijkt mij van veel belang om onderzoek te doen om hiervoor de meest effectieve wijzen te kunnen vinden.

Hiervoor is een goed inzicht noodzakelijk in de factoren die het ondernemerschap beïnvloeden. Ik denk dat het hierbij gaat om het nemen van vier typen beslissingen:

1. beslissingen over de beïnvloeding van groeiprocessen van planten en dieren;
2. bedrijfseconomische beslissingen over de keuze van produktietakken en de organisatie van de produktie;
3. beslissingen over de taakverdeling en de samenwerking tussen de mensen die op het bedrijf werken;
4. beslissingen over relaties met personen en instanties buiten het bedrijf, zoals handelaren, boerenorganisaties en overheden.

Bij elk van deze type beslissingen zitten we met de vraag: "Wat is de optimale wijze om deze beslissingen te nemen?" en "Op welke wijze kunnen we boeren leren hun beslissingen op optimale wijze te nemen?" Ik zal nu slechts op een aspect hiervan ingaan.

Leerpsychologisch onderzoek laat duidelijk zien dat een goede nauwkeurige terugkoppeling van veel belang is om te leren betere beslissingen te nemen. In deze richting biedt de moderne informatietechnologie tal

van mogelijkheden om effectieve bedrijfsbegeleidingssystemen te ontwikkelen. Deze systemen zullen goed moeten aansluiten bij de wijze waarop de boer informatie verwerft en verwerkt. De ontwerpers zijn echter vaak geneigd alleen uit te gaan van hun onderzoek over productieprocessen. Gelukkig is als aanvulling hierop een begin gemaakt met onderzoek over de wijze waarop de boer deze begeleidingssystemen gebruikt.⁷⁾ Ook onderzoek over andere methoden om ondernemerschap te ontwikkelen zou voor boeren van veel belang kunnen zijn.

Ook bij de gezondheidsvoorlichting zien we een stroming, die de capaciteit van de mensen om beslissingen te nemen over hun eigen gezondheid tracht te vergroten. Zij noemen dit emancipatoire gezondheidsvoorlichting en -opvoeding of GVO. Mijn indruk is dat deze voorlichters zich niet altijd voldoende realiseren dat een goed inzicht in resultaten van relevant onderzoek van belang is om je eigen lot, ook je eigen gezondheid, te kunnen beïnvloeden. Dit hangt er mee samen dat deze stroming uit de GVO mede voortkomt uit een streven naar de ondermijning van de medische macht en soms ook samengaat met de eerder genoemde anti-wetenschappelijke houding.

Macht om beslissingen te nemen

De sociale wetenschappen hebben de laatste 20 jaar veel meer oog gekregen voor het feit dat er in de samenleving verschillen bestaan in de macht om beslissingen te nemen. Zo vond Grunig dat de moeite die boeren in Colombia doen om informatie te verwerven sterk samenhangt met grondbezitsverhoudingen.⁸⁾ Als de voordelen van de aanvaarding van vernieuwingen vooral toekomen aan de grondeigenaren, doen boeren veel minder moeite om hierover informatie te verwerven dan wanneer zij hier zelf van kunnen profiteren.

Het is begrijpelijk dat bij voorlichters de belangstelling is gegroeid om hun cliënten te helpen hun macht te vergroten. Dit is met name van belang in ontwikkelingslanden. De overgang van een zelfverzorgende naar een commerciële landbouw vergt daar het ontstaan van allerlei instituties voor de voorziening met bedrijfsbenodigdheden, de afzet van pro-

dukten, kwaliteitsbewaking, irrigatie, onderzoek, voorlichting, onderwijs e.d. Voor de boer is het van veel belang dat hij via landbouworganisaties, coöperaties e.d. invloed uit kan oefenen op deze instituties. Dit is ook van belang voor de ontwikkeling van de landbouw, want een produktieve, commerciële landbouw zal alleen tot stand komen als de boeren daar voordeel bij hebben. Naar mijn overtuiging moeten landbouwvoorlichtingsdiensten in deze landen niet alleen werken aan de invoering van nieuwe rassen, kunstmest en andere produktieverhogende vernieuwingen, ook moeten zij de boeren leren functionerende landbouworganisaties en andere samenwerkingsvormen op te richten. Tal van pogingen om daar coöperaties op te richten zijn echter mislukt. We weten er onvoldoende van wat we boeren moeten leren om tot goed functionerende landbouworganisaties, coöperaties en andere samenwerkingsvormen te komen en hoe we hen dat moeten leren.

We zullen er hierbij wel rekening mee moeten houden dat de wijze waarop dit soort organisaties goed kan functioneren sterk afhankelijk is van de cultuur van het land. Hofstede heeft op een boeiende wijze in een onderzoek onder medewerkers van de IBM aangetoond, dat er tussen landen grote verschillen bestaan in de waarden waar mensen naar streven.⁹⁾ Hierdoor zijn organisatietheorieën, die in het ene land ontwikkeld zijn niet zonder meer toepasbaar in het andere land. Dit zal niet alleen juist zijn voor ondernemingen maar ook voor vrijwillige organisaties. Ik denk dat het ook geldt voor de relaties van overheidsambtenaren met deze organisaties, b.v. voor voorlichters.

Voorlichting en collectieve beslissingen

Als Nederlanders hebben we onze macht om beslissingen te nemen in sterke mate beperkt door een grote macht te geven aan de staat om allerlei zaken te regelen en allerlei zaken te betalen. Hiermee is het percentage van het bruto nationaal produkt dat wij besteden aan collectieve uitgaven gestegen tot meer dan 70%. In 1965 was dit slechts 41% en in de ons omliggende landen ligt het rond de 50%. De besluitvorming over deze collectieve bestedingen heeft mijn allergie als voorlichtingskundige geactiveerd, omdat ik denk dat deze besluiten vaak niet worden genomen op basis van een goed inzicht in de te verwachten gevolgen.

Een overheidsuitgave is vaak van groot belang voor een kleine groep, terwijl een grote groep hier per lid slechts een klein bedrag aan betaalt. De kleine groep zal er daarom op aandringen deze uitgave te verhogen en zal moord en brand schreeuwen als de uitgave verlaagd dreigt te worden. De grote groep betalers doet haar mond nauwelijks open. Zo betekent een verlaging van de melkprijs met 5 cent voor een boer met 50 koeien een inkomensverlaging van ruim 12.500 gulden. Voor een student is het een uitgavenverlaging van ca. 10 gulden. De boeren zullen zich daarom veel sterker tegen een dergelijke prijsverlaging verzetten dan dat de studenten hiervoor zullen pleiten. Een verstandige overheid moet met beider belangen rekening houden, maar dit is alleen mogelijk als er in de samenleving begrip bestaat voor beider belangen. Naar mijn overtuiging zou in dit soort gevallen de overheidsvoorlichting een tegenwicht moeten vormen tegen acties van pressiegroepen. De bevolking zal niet vragen om dit soort voorlichting en de voorlichters zullen hier niet populair door worden. Toch is deze voorlichting noodzakelijk om beslissingen over overheidsuitgaven te kunnen nemen op basis van een zo goed mogelijk inzicht.

Het zal voor voorlichting zeker moeilijk zijn om enig tegenwicht te geven tegen een eenzijdige of zelfs onjuiste voorstelling van zaken door pressiegroepen. We hebben te maken met feiten en interpretaties van feiten. Het is bijvoorbeeld een feit dat de sterke stijging van de collectieve bestedingen in Nederland gepaard is gegaan met een sterke daling van bedrijfswinsten in Nederland en dat in Nederland zowel de collectieve bestedingen als het werkeloosheidspercentage aanmerkelijk hoger zijn dan in omliggende landen. Het is een interpretatie dat hiertussen een causaal verband bestaat. Deze interpretatie wordt door veel deskundigen juist geacht, maar niet door alle. In zo'n situatie moeten de voorlichters m.i. de aandacht op deze feiten trachten te richten en er ook nog bij vermelden hoe deze feiten door deskundigen worden geïnterpreteerd. Ook daarmee zijn we nog niet uit de moeilijkheden, want het is van het door ons gewenst geachte overheidsbeleid afhankelijk welke feiten wel en welke niet belangrijk genoeg zijn om daar de aandacht op te vestigen. Bij een overheidsvoorlichter zal deze keuze mede afhankelijk zijn van het beleid, waarvoor de verantwoordelijke bestuurders hebben

gekozen. Ik zie het echter als een aantasting van de vrijheid van de burger om zich een eigen mening te vormen, als de voorlichter het bestaan van verschillende interpretaties verzwijgt of een zeer vertekend beeld geeft van de mate, waarin de deskundigen deze interpretaties juist achten.¹⁰⁾ Inzicht in conflicthantering zullen voorlichters wel nodig hebben om op dit gebied effectief te kunnen werken.

Zojuist heb ik opgemerkt dat we niet van een voorlichtingskundige mogen verwachten dat hij zonder onderzoek een goede oplossing kan vinden voor een belangrijk voorlichtingsprobleem. Dit geldt hier ook zeer zeker. Een voorlichtingsbeleid dat burgers tracht te helpen een evenwichtig inzicht te verwerven in problemen, waarbij pressiegroepen de meningsvorming trachten te beïnvloeden, zal zeker door onderzoek ondersteund moeten worden.

Ik heb gewezen op de noodzaak in Nederland het percentage van het nationaal inkomen dat we aan collectieve uitgaven besteden te verlagen. Deze verlaging kan natuurlijk bereikt worden via een verlaging van de uitgaven of via een verhoging van dit inkomen. Het is duidelijk dat de eerste weg veel pijn zal doen. Dit is een reden waarom ik er op heb aangedrongen de landbouwvoorlichting te richten op een vergroting van het ondernemerschap van de boer. Ik maak me zorgen over de neiging om een oplossing voor onze landbouwproblemen te zoeken in een verlaging van de produktiviteit. Dat zou immers een nog sterkere vermindering van de overheidsuitgaven noodzakelijk maken, omdat het nationaal inkomen hierdoor zal dalen.

Het Training and Visit System

De meerderheid van de landbouwvoorlichters in de wereld werkt tegenwoordig volgens het Training and Visit System of een modificatie daarvan.¹¹⁾ In dit management systeem worden de veldvoorlichters zeer regelmatig getraind door specialisten, veelal één dag in de veertien dagen. Deze veldvoorlichters bezoeken een beperkt aantal contactboeren volgens een vast schema, meestal ook eens per 14 dagen. Van deze contactboeren wordt verwacht dat zij de voorlichtingsboodschappen doorgeven

aan de andere boeren. Een zeer ruwe schatting van het aantal voorlichters dat op deze wijze werkt is 200.000.

Dit Training and Visit System is op zichzelf een opmerkelijk voorbeeld van de snelle verspreiding van een vernieuwing. De introductie op grote schaal begon nog geen 10 jaar geleden. Een belangrijke reden van deze snelle verspreiding is ongetwijfeld de financiële steun van de Wereldbank. Er moeten echter ook andere redenen zijn voor de grote aantrekkingskracht van dit systeem op tal van Ministers van Landbouw. Mogelijk is dit dat dit systeem de management van grote voorlichtingsorganisaties met 10.000 of meer medewerkers, die over het hele land verspreid werken aanzienlijk gemakkelijker maakt en daarmee de landbouwvoorlichting effectiever.

Voorlichtingskundigen hebben m.i. te weinig onderzoek gedaan naar de effecten van dit systeem.¹²⁾ Voor ons in Wageningen is één van de redenen hiervoor, dat de regels van de Landbouwhogeschool het praktisch onmogelijk maken om promovendi te accepteren uit landen waar de landbouwvoorlichtingsdienst en het landbouwkundig onderzoek een grote rol speelt in de ontwikkeling van het land.

Voorlichtingskunde

In het voorgaande heb ik enkele toepassingen gegeven van de grondgedachten van de voorlichtingskunde. Als deze grondgedachten zie ik:

1. voorlichting zal het meeste bereiken als zij systematisch en planmatig wordt gegeven. Dit vereist weloverwogen beslissingen over de keuze van doelen, doelgroepen, methoden, inhoud en de organisatie van de voorlichting. Deze beslissingen moeten goed op elkaar afgestemd worden.
2. een voorlichter zal in het algemeen het meeste bereiken als hij uitgaat van de waarden en de wijze van denken van zijn cliënten en van daaruit met behulp van zijn wetenschappelijke kennis naar betere mogelijkheden zoekt om hun doelen te realiseren.
3. het doel van veel voorlichting is cliënten te helpen een grotere invloed te krijgen op hun eigen lot en minder afhankelijk te worden

van anderen. Dit geeft deze cliënten tegelijkertijd een grotere verantwoordelijkheid voor de wijze waarop zij deze mogelijkheden benutten.

Een dertig jaar geleden heb ik mijn aanvankelijke plan om landbouwbedrijfseconoom te worden opgegeven en heb ik voor de voorlichtingskunde gekozen. Ten dele kwam dit door de stimulerende invloed van mijn leermeester Hofstee, die tot mijn genoegen hier nu ook aanwezig is. Ten dele kwam dit echter ook omdat ik zag dat de voorlichtingskunde een belangrijk vakgebied is, waar we voor tal van ernstige problemen nog geen oplossing weten. Voor veel van deze problemen zijn inmiddels oplossingen gevonden, niet in de laatste plaats door de inzet van de medewerkers, afgestudeerden en de studenten van de vakgroep Voorlichtingskunde van de Landbouwhogeschool. Zoals ik u vanmiddag heb geschetst wachten ook nu nog belangrijke voorlichtingsproblemen op een oplossing. Voor mijn opvolger en zijn team ligt er nog een boeiende taak.

Dankwoord

De vakgroep Voorlichtingskunde aan de Landbouwhogeschool is veel sterker gegroeid dan ik in 1964 bij mijn benoeming tot hoogleraar verwacht had. Het eerste jaar hadden we 10 studenten, nu wordt het college "Inleiding tot de voorlichtingskunde" gevolgd door ongeveer 350 studenten, terwijl het in het volgende trimester nog een keer wordt gegeven om de stroom studenten te kunnen verwerken. Naar aantal studenten gerekend zijn we één van de grootste vakgroepen van de Landbouwhogeschool geworden. Ondanks de zeer hoge onderwijsbelasting van de afgelopen 12 jaar is toch ook nog een flink aantal publikaties verschenen.¹³⁾ Deze snelle ontwikkeling heeft uiteraard tal van oorzaken. Een oorzaak is de snelle groei van het aantal studenten aan onze Hogeschool, waarvan zeer velen hun werkkring eerder zullen vinden in de toepassing van wetenschappelijke kennis dan in het onderzoek. Velen zullen dus een werkkring vinden, waarbij zij gebruik moeten maken van voorlichtingskunde. Een andere oorzaak is de wijze waarop velen zich hebben ingezet voor de ontwikkeling van de voorlichtingskunde.

In de eerste plaats denk ik hierbij aan de wijze waarop de medewerkers zich hebben ingespannen voor de ontwikkeling van ons vak en van onze studenten. Bij deze medewerkers denk ik zeker niet alleen aan de wetenschappelijk medewerkers, maar ook aan de secretaresses, waarvan ik ook persoonlijk zeer veel steun heb gehad. Ook de studenten hebben een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van de voorlichtingskunde, zowel door de discussies tijdens het onderwijs, door hun onderzoek als in het Instituut voor Toegepaste Voorlichtingskunde.

Deze ontwikkeling van de voorlichtingskunde aan onze Vakgroep was ook niet mogelijk geweest zonder de steun van de bestuurlijke organen van onze Hogeschool. We hebben ons in onze wensen steeds bescheiden opgesteld, mede op grond van de eerder genoemde beschouwingen over collectieve uitgaven. In de regel zijn deze wensen vervuld, zij het wel eens met enige vertraging. Zelfs in deze tijd groeit het aantal medewerkers van de vakgroep nog.

Door deze ontwikkelingen en door onze persoonlijke relaties heb ik met veel plezier bij de Vakgroep Voorlichtingskunde kunnen werken. Graag wil ik ieder die hiertoe heeft bijgedragen van deze plaats dank zeggen. Gesterkt door de ervaringen hier ga ik nu de uitdaging van een nieuwe toekomst tegemoet.

Voetnoten

1. A.W. van den Ban, Inleiding tot de voorlichtingskunde, Meppel, Boom, 6e druk, 1982.
2. Een beeld van dit onderzoek geeft het tijdschrift Knowledge, Creation, Diffusion, Utilization. Beverly Hills, Sage Publications.
3. World Bank, Agricultural Research, Sector Policy Paper, Washington, D.C., 1981 en A.W. van den Ban, De rentabiliteit van investeringen in landbouwkundig onderzoek en landbouwvoorlichting, Bedrijfsontwikkeling 14 (1983) 95-96.
4. Advies inzake de bezwaren ingebracht tegen verhoging van het fluoridegehalte van het drinkwater, Centrale Raad voor de Volksgezondheid, 1963.
- 4a. H. Kalsbeek, Het effect van TGVO-projecten bij de preventie van tandcariës, Nederlands Tijdschrift voor Tandheelkunde 89 (1982) 106-117.
5. E.M. Rogers and D.L. Kincaid, Communication Networks, New York, Free Press, 1981.
6. De eerste publikatie, waarin hiertoe een aanzet is gegeven is: E.W. Hofstee, Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting, Bulletin 1, Afd. Sociologie en Sociografie Landbouwhogeschool, Wageningen, 1953. Een overzicht van dit onderzoek geeft A.T.J. Nooij, De boerenpartij, Meppel, Boom, 1969: 71-80.
7. K.J. Blokker, Epipré onder de loep, Wageningen, Vakgroep Voorlichtingskunde, 1982.
8. J.E. Grunig, Communication and Economic Decision Making Processes of Colombian Peasants, Economic Development and Cultural Change, 19 (1971) 580-597.
9. G. Hofstede, Culture's Consequences, International Differences in Work Related Values, Beverly Hills, Sage, 1980.
10. Op deze gronden is b.v. kritiek uitgeoefend op de voorlichting van de NCO: M. Wessels, de NCO en haar pupillen, Den Haag, Telderstichting, 1981.
11. D. Benor and J.Q. Harrison, Agricultural Extension: the Training and Visit System, Washington D.C., World Bank, 1977.

12. Enkele voorbeelden van dergelijk onderzoek zijn: Pote Chumsri, Operationalizing the Training and Visit System: The Case of the National Agricultural Extension Project in Thailand, Doctoral Dissertation, University of the Philippines at Los Banos, 1982, U.J. Nagel, A Study of the Extension Delivery System in Region III, Philippines, Berlin, 1984.
13. Een lijst van deze publikaties is verkrijgbaar bij het secretariaat van de vakgroep.